

Veszprém város településtörténeti kialakulása

Középkori eredetű városaink közül kevésről mondható el, hogy alkatában, jellegében viszonylag sokat őrzött meg múltjából. Veszprém méltán ezek közé sorolható, annak ellenére, hogy a végzetserű pusztulások elszenvedésében nincs párja az országban. Ami a település vázát egykor megszabta, az — településtörténeti megfogalmazásban, jellegzetes fő vonásaiban — ma is kiolvasható a város alkatából.

Ebben sajátos része van Veszprém természeti fekvésének és annak az ősi szervező erőnek, amely várának jelentőségét régtől kiemelte. A Séd vize és egész vízrendszere itt a mészköves, dolomitos platóba mélyített bevágódásaival olyan egyedi természetföldrajzi formációt hozott létre, amelynek vízbősége és védelmi jelentősége helyi telepítési energiát képviselt már az újabb kőkortól kezdve (*J. kép*). Csupán utalni kívánok azokra a nagyszámú települési leletekre, amelyek a mai városközpontot övező nagy délnyugati félkörben és a várhegyen a neolitik kor lakott helyeiről tanúskodnak. Közülük a Nándor-telep helyén sáncokkal védett település nyomai kerültek napfényre.

A bronzkor Veszprémben különösen mészbetétes edényeivel tűnik ki. A város és környéke, kivált pedig a mai kórház környéke bővelkedik e kor régészeti leleteiben, de a várhegyen is vannak nyomai. A vaskor embere előnyben részesíti a magaslati fekvést és kezdetleges faluszerű hegyi telepeken lakik, amelyeket szükséghez mérten földsáncokkal erősít.

Új korszakot nyit meg Pannónia életében a rómaiak uralma. Azon felül, hogy a villa rustica-k legkiválóbb példája Pannóniában Balácsa és itt van a közelben Gyula-firátót-Pogánytelek és Szentkirályszabadja-Romkút is, a város területének több helyén is előkerültek római leletek, közöttük a Komakút környékén egy kiterjedt temető emlékei.

A rómaiak idejében a légiók hadtápigényei és a kereskedelem érdekei is katonai utakat tettek szükségessé. Veszprémtől északra egy K-NY-i római utat tart nyilván a kutatás,¹ amely Ny felől jövet Kádárta magasságában vezetett el és Litér-Királyszentistván között egyrészt ÉK felé, Ősi irányában ágazott el (ez Albertfalva táján érte el a Duna-parti limes vonalat kísérő katonai utat), másrészt DK felé, Balatonkenese, majd Sopianae irányában.

A rómaiak pannóniai uralmát a népvándorlás első hullámaként a hunok, majd a longobárdok váltották fel. Utánuk a VI. század második felében az avarok telepedtek meg ezen a tájon és hozták létre hatalmas birodalmukat. Róluk tanúskodik a Jutason feltárt nagy te-

mető, akárcsak a város területén és a várhegyen talált több sír.

Az avaroknak közel két és fél százados uralma egyúttal a délszláv népesség betelepülésének első kora.

A honfoglalással beköszöntött új kezdet és alapvetés feltételei — sok tekintetben az itt talált helyzet lehető továbbfejlesztésével, illetve értékeinek felhasználásával — csak fokozatosan alakulnak ki.

A honfoglalásról szóló elbeszélő forrásaink egyes várrakkal kapcsolatban jelentős küzdelmekről számolnak be. Így Anonymus az óbudai, Balaton-vidéki, vasvári, Baranya-vári ostromokon kívül arról is tud, hogy Tihany felől jövet Ősöbű és Őse vezér serege 14. napra vonult be *Bezprem* várába, amelyet a leírás hol castrumnak, hol civitasnak nevez. A vár védői innen Pannónia nyugati határáig menekültek. A Kézai- és a Képes Krónikában is olvassuk Bezprem castrumról Szvatopluk apjával kapcsolatban, aki e leírás szerint itt halt meg. A vár nevének Bezprem alakjáról feltehető, hogy ez nyugati szláv személynév átruházása.

A X. században ez a vár és e század vége felé a Szent György templom nyilván fennállt. „Valószínű, hogy a vár a IX. században a frankok jelentős katonai centruma volt”.² Veszprém jelentősége abból is lemérhető, hogy Szent István király ispáni, majd püspöki székhelyé jelöli ki. Egyházmegyéjét kiterjeszti az akkori Veszprém, Fejér, Pilis, Somogy és Zala megye területére, vagyis a Drávától a Dunáig.³ Ennek nagy kiterjedéséből is Veszprémnek központi szerepkör betöltésére különösen alkalmas adottságaira következtethetünk. Ezt még fokozza az az időrendi kiemelkedés, hogy ez volt a magyar püspökségek között az első.⁴ Alapítása követte a veszprémvölgyi görög apácakolostorét, mert ennek oklevelében még nincs szó veszprémi püspökségről.

Következményeiben valószínűleg az is növelte Veszprém jelentőségét, hogy itt ütközött meg 998 körül István — akkor még fejedelem — serege a kereszténységnek feltehetően egyik fontos itteni országos bázisa ellen támadást indító, lázadó Koppány somogyi ispánnal, az ország volt főbírájával. A város hűségének elismerésével hozható kapcsolatba az a fordulat, hogy a királyné koronázásának jogát minden valószínűség szerint Szent István és Gizella a helyi püspökre ruházta, amihez idők folyamán a királyné kancellárságának tiszte járult. Így lett Veszprém a királyné székhelye és koronázó városa.⁵

Ispáni, püspöki és királynéi székhely jellegéből következett, hogy lakosai is nagyrészt az ehhez szükséges nép-

1. A Vár kelet felől.
1. Die Burg von Osten her.

1. Le château vu de l'Est.
1. Крепость с восточной стороны.

rétegekből kerültek ki. Néességének számáról is fogalmat alkothatunk magunknak három koraközépkori temető leletanyagának feldolgozása és értékelése alapján.⁶ E szerint a X. század végén lakosságának száma meghaladhatta az 1000 főt, a XI. század végén pedig talán a 2000-t is.

A XI. század végére gazdasági és kereskedelmi jelentősége is kiemelkedik. Ispáni székhely szerepével együtt kellett kialakulnia hetivásárának, amelynek jövedelme — Szent László korában — 1/3—2/3 arányban az ispáné és a királyé. Vásárának helye a Szent Tamásról nevezett püspöki falu területe a Benedekhegytől északra. Hasonlóképpen az első váralja-települések közé tartozhatott Szent Miklósszeg káptalani település az egykori Komakút környékén. Első románkori Szent Miklós templomának alapfalai a XI. század végére utalnak, de temetőjének leletei X—XI. századi eredetről vallanak. A Vár északi végétől nyugatra alakult ki a Szent Margitszeg, amelynek temploma a XII. század elején épülhetett (e korból származik egy fonatos kapubéllet-töredéke) (2. kép). A Várral a legszorosabb kapcsolatban alakult

ki a Szent Katalin nevét viselő suburbium, amelyben Bertalan püspök 1240-ben domonkos zárdát alapított. Ez a település különösen a XIV. században virágzott fel, amikor számos itteni kanonoki házról szólnak az íráskorok és a káptalan népei adómentességet élveztek. Feltehetően a Vártól DK-re fekvő területen települt a Szent Iván falu jellegű városrész a Keresztelő Szent János egyházzal.⁷ Végül a középkor végén a Várhegy K-i lábához csatlakozóan találjuk a Sárszegnek nevezett káptalani városrészt. Így — a Komakút környéki település kivételével — a szoroson vett váralja-települések — mintegy a Séd vonalát követve — észak felől karéjosan övezték a Várhegy és a Benedekhegy kiemelkedő sziklatömbjét.

A tagolt összetételű város szerkezetében már korán kialakultak a közlekedés fő útvonalai. Ún. via magna minőségben több útról szólnak az oklevelek. Ilyen a Vártól délre a Hosszú-völgy déli szakaszán — tehát a mai Lenin sétány vonalát követő — Felsőörs felé vezető út. Ebből ágazott el egyrészt a Vámosi nagy út (első oklevél 1201-ből), másrészt a mai Bajcsy-Zsilinszky-út meredek szakaszán a régi Gabona piactér déli szélé mentén az

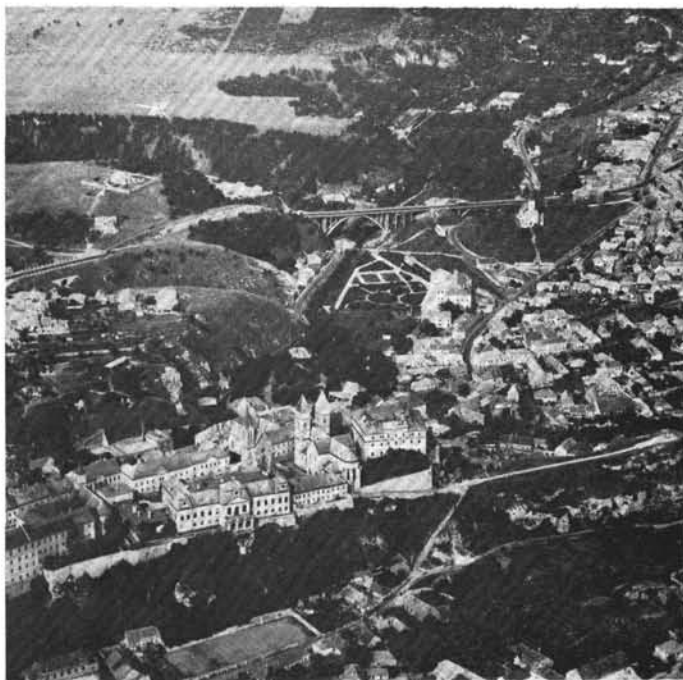
egykori Palotai útba kapcsolódó és Peremartonon keresztül Fehérvár felé vezető nagy út. Fontos út volt még többek között a jutasi út, mely a középkorban a mai Vörös Október út vonalát követte és Jutason túl Zirc és Győr felé folytatódott.

Veszprém a korai város jellegű települések közül a vár típusúak közé tartozott (mint Fehérvár, Győr, Nyitra, Pest és talán Csanád is.⁸ Tehát inkább várszerű szállás-telep, amelynek faleróditéseiről először 1086-ban hallunk.⁹ Közvetlenül a tatárjárás előtt egy 1242 február 2-án kelt, segítségért a pápához forduló levélben Veszprémről mint olyan erődített város helyről esik szó, amelyben a népesség a tatárok elől meghúzódhat és remélheti a megszállás átvészelését.¹⁰

A Vár Árpád-kori épületei közül — az első Szt. György kápolnán és az első székesegyházon kívül — főként írásos emlékek alapján következtethetünk arra, hogy itt állhatott egy királyi udvarház és valószínűleg vele összefüggésben egy püspöki lak. Kapcsolódásuk helyét vélhetjük felismerni a Gizella kápolnában, amely a tatárjárás előtti időből származik.¹¹ Föléje Pál püspök (1262—1275) emeleti kápolnát építtetett,¹² melynek falpillérei, bimbós fejezetei és boltindításai a Nagypreposti ház határfalával együtt megmaradtak. Tudomásunk van a kanonokok közös vári épületéről (először 1190 körül, utoljára 1395-ben), az ispáni lakról; a Mindszenteokról nevezett prépostsági templomról (valószínűleg a későbbi megyeháza helyén) és a város nagyhírű káptalani vagy székesegyházi iskolájáról.

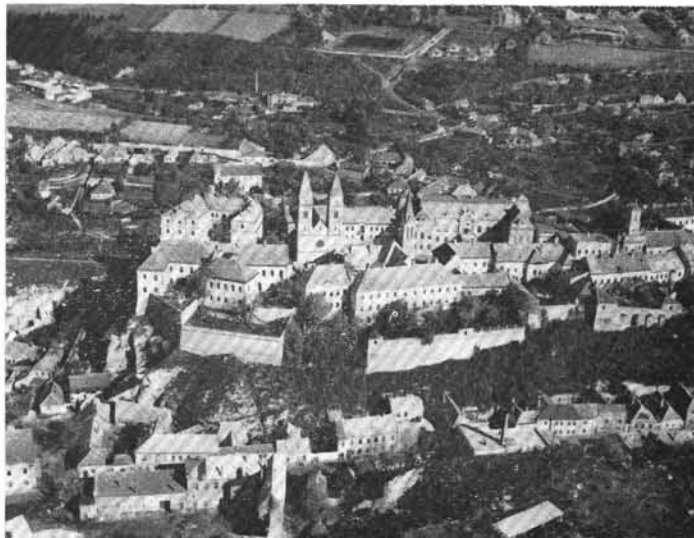
Ebben a szabad mesterségeket (vagyis a bölcsészettudományok körébe tartozó tárgyakat), valamint a kánoni és római jogot oktató intézményben Kun László korában 16 olyan neves, magiszternek tisztelt tanár működött, akik Pádua, Bologna vagy Párizs egyetemén sajátították el tudásukat és szereztek doktori fokozatot. Veszprémnek ez az iskolája az ország első, legmagasabbrendű szellemi képzést nyújtó főiskolai szintű oktatási központja, amely kiemelkedésének ezt a viszonylagos rangját egészen a pécsi egyetem 1367. évi felállításáig megőrizte. Az iskolának — a 3000 márkára becsült egyházi könyvein kívül — az összes tudományszakra kiterjedő könyvtára egy termet töltött meg, amelynek helyét az erre vonatkozó források a székesegyháztól északra írják le. Az a jegyzőkönyv, mely az iskolát és értékeit részletesen bemutatja, akkor készült, amikor az ország első zászlósura, bírása és nádora Csák Péter seregével rátámadt Veszprém várára, annak egyházi intézményeit lángba borította, kirabolta és sokakat a várvédők és az egyház emberei közül megölt. Feltehető, hogy a nádor támadása nemcsak a püspök személye és feudális hatalmat képviselő családja, hanem ama hatalmi politika ellen is irányult, amellyel ingatlanok összevásárlásával igyekezett a püspök és káptalana egyeduralmuk feltételeit kiépíteni.

Az oligarchák garázdálkodásának ebben a korban a védelmet kereső királyság bizvást támaszkodhatott az egyházra, amelynek önállósodási törekvésében veszélyt nem látott. Így történt, hogy 1313-ban Károly Róbert a helyi ispánságot — minden jogával, hasznával, tartozékával és a helybeli vásárvámmal együtt — Csepely szi-

2. A Vár északi része és környezete.
2. Nordteil von Burg und Umgebung.
2. Partie nord du château et ses environs.
2. Северная часть крепости и окрестности.

3. A Vár északi része nyugat felől.
3. Nordteil der Burg von Westen her.
3. Partie nord du château vue de l'Ouest.
3. Северная часть крепости с южной стороны.

4. A Vár déli része.
4. Südteil der Burg.
4. Partie sud du château.
4. Южная часть крепости.

get tizedének átengedése fejében — a veszprémi püspökségnek adományozta. A királyi ispánság önállóságának ilyen módon való megszüntetése nem elszigetelt jelenség. Elsőnek az esztergomi érsek érte el célját, az ispáni vár megszerzését. Utána — Veszprémen kívül — sorra püspöki erődtéménnyé minősült a nyitrai, szerémi és a gyulafehérvári ispáni vár. Ehhez a veszprémi püspök még a teljes bírói jogkör királyi elismertetését is megszerezte (1324-ben).¹³

A jobbágyterhek viselésére kötelezett lakosság széles területre kiterjedő széttagolt csoportokban élt. Mégis az egész település városias képet nyújtott (ha nem is nyugati értelemben), amihez négy temploma, az iparosoknak viszonylag nagy száma és két piaca is hozzájárult. Feltételezhető ugyanis, hogy a vásár eredeti szenttamási helye utóbb a Vár tövében kiegészül a mai Benedek tér és Patak tér tájékán kialakult piactérrel (3. kép), ahonnan azután a Piac utcának is nevezett későbbi Hosszú utcán (a mai Jókai utcán) át terjeszkedett dél felé, amíg a Piac dombot el nem foglalta. A XIV. század folyamán itt és a Mindszentek bástyája alatt építési telkek kialakításáról értesülünk, ami arra mutat, hogy a váralja-települések Vár körüli gyűrűje ezekkel is szorosabbá vált.

A belső és külső vár — ezzel együtt a püspöki székhely és a megyei várhatóság — területének kettéválasztottságáról első ízben egy 1318. évi oklevélből következtethetünk.¹⁴ Ez hűen tükrözi az egyház feudális felsőbbségének és a várnagyi hivatalhoz kapcsolódó várórségnek a területi elkülönítését. A külső várban lakott — a várórségen kívül — még az udvarnép, és itt álltak az istállók, a műhelyek és a raktárak. A belső várban a püspöki palotáról mint emeletes házról emlékezik meg egy 1453. évi írás. A püspök megnövekedett hatalmáról ta-

núskodik az is, hogy a XV. század közepén pénzverési joga is volt, azzal a kötelezettséggel, hogy a Vár fenntartásáról gondoskodik.¹⁵

A földesúri alapon mért erejét tekintve — a középkor vége felé — mégis a káptalan állt első helyen, főként azoknak a falvaknak 60 körüli száma szerint, amelyekben a káptalan birtokos volt. A kanonokok külön házakat építettek maguknak, előbb a Várban (erről az első oklevél 1315-ből származik), majd a váralján (első adat 1329). A kanonokok száma a XV. század folyamán 22-ről 36-ra emelkedett, ami szintén a káptalan megerősödését fejezi ki. Ennek megfelelően a török előtt — Eger mellett — Veszprém volt az ország leggazdagabb püspöksége.

Mátyás korának veszprémi emlékei főként a kiváló Vetési Albert püspök, a királyi titkos kancellárja nevéhez fűződnek. Számos egyházi donációja közül kiemeljük a város harmadik ispotályát.

Röviddel utána Isvalies Péter, volt calabriai érsek püspöksége idejére tehető a belső vár kapujának védelmére szánt két nagy félkörű bástya építése.

A mohácsi vésztől az 1530-as évek végéig a János és Ferdinánd király közötti viszály során Veszprém középkori városépítészeti kultúrája végzetes sorsra jutott. A kanonokok romossá vált épületein kívül mindössze 38 szalmatetes vályogház maradt a városban. 1552-ben Ali budai basa foglalja el a várost. Ettől kezdve 1683-ig ötször volt török kézen és összegezve 24 évig sínylődött török uralom alatt. Végvári helyzetében pusztulás, romlás, népességének elszegényedése és megtizedelődése a sorsa. Bornemissa Pál püspök-ispánja Sümegre teszi át székhelyét. Ettől kezdve várkapitányok az urak Veszprémében, akiket a bécsi Haditanács nevez ki.

Az ostromló török seregek főként 1593-ban okoztak mérhetetlen kárt. Ekkor hat sikertelen ostrom árán sikerült a Szinán pasa vezette 50 000 főnyi sereggel, 30 ágyú és két faltörő kos bevetésével a Várba bejutniuk. Jelentős részben elpusztulnak azok az erődítések, amelyeket 1572-ben Giulio Turco olasz hadmérnök tervei szerint építettek. Turco felmérései és tervrajzának a felhasználásával képet alkothatunk magunknak a várfalak egykori helyzetéről.

A piacot magában foglaló terület is a Vár erődítési rendszeréhez tartozott, minthogy palánk kerítette, amelyet a főút vonalában (nyilván a mai Gizella tér tájékán) és feltehetően a piactér K-i és Ny-i oldalán sorompó szakított meg. A palánk a piac és a Nagykapu védelmét szolgálta és helyet biztosított a lovasságnak.

A védelmet kiváltképpen hajdúk látták el. A várórség vég helyi kiváltságok címen élvezett szabad vallásgyakorlatot, melynek során az itteni református egyház annyira megerősödött, hogy a XVII. század elején a dunántúli református egyházkerületnek Veszprém lett a püspöki székhelye.

A hajdúk egységes rétege fölött azonban a várórség parancsnoka igen gyakran idegen. A rendek az 1608. évi országgyűlésen az idegenből származott várparancsnokok neveinek felsorolásával kapcsolatban tiltakozásokat fejezik ki a Bécsi Haditanács politikája ellen. A klérus földesúri hatalmának helyét elfoglaló várkapitányi uralom a feudális függőviszony helyett a városi jogok szempontjából ugyan biztató változást ígér, de az idegen várkapitányok az abszolutisztikus függőség eszközei voltak. Emellett a fejlődéshez szükséges anyagi lehetőségek is hiányoztak. Ami mint jelentősebb építkezés e korban megállapítható, az kivált a Vár erődítését szolgálta. Feltehetően a XVII. század közepe táján épültek meg a Vár olasz bástyái (4. kép), amelyek első ízben egy 1667. évi rajzon mutatkoznak.

A török után a város vigasztalan képet mutatott: romokban álltak a váralja-települések, hacsak ideiglenes építmények nem foglalták el a régebbiek helyét. Egy 1696. évi összeírás itt 3 lovas és 6 gyalogos századot sorol fel, azzal, hogy a magánlakásoknak csaknem fele a katonaság kezén van.¹⁶

Az országos belső viszályoktól veszélyeztetett helyzet azonban még nem szűnt meg. A város Rákóczi közeledő kuruc hadaitól függetlenségi törekvéseinek felkarolását reméli, ezért 1704 tavaszán Heister, Lipót császár hadvezérének serege lepi meg, dönti romba, gyújtja fel és fosztja ki, felülmúlva ezzel az elmúlt század minden török pusztítását. Romossá vált ismét a bazilika altemploma, mely 1630 óta a székesegyház szerepét töltötte be, és gabonaraktár lett a püspöki palotából. A Heister-féle pusztítás során a város házainak és népességének száma szűken 2/3-ára zsugorodott. A békés fejlődés feltételei csak a szatmári békével köszöntöttek a városra.

Széchenyi Pál és a magát fráter Imrének nevező Eszterházy püspök rendezi a belső kialakulás útját és előbb egyezséget, majd úriszéki szerződést köt a városi tanáccsal. Érvényüket vesztik a vég helyi kiváltságok, és a reformátusok elvesztik szabad vallásgyakorlati jogaikat és vári templomukat. A békés építőmunka eszközeiként a főpapok sorra betelepítik a városba a ferences, a piarista, majd a jezsuita rendet. Az ellenreformációban Mária Terézia politikai exponenseként és az egyház földesúri jogainak elismertetésében különösen Bíró Márton püspök lép fel erőteljesen. Azonban mint városépítő főpap ő alapozza meg a Vár barokk kori jellegét. Bíró működését dicséri a várbéli Szentháromság tér ki szabadítása, a nagyréposti ház és a régi megyeháza felépítése, továbbá a piactér (5. kép), valamint a Belső és Külső Püspökkert kialakítása.

Fokozatosan eltűnnek a belső vár kettős házsorai a nyugati oldalon, a Vár mellékutcái, és a régi, keskeny épületeket széles frontú emeletes házak váltják fel. A török kor végén fennállt vári magánházak száma 1/3-ára csökkent, ami a Vár beépítettségének léptékvál-

tozását is érzékelteti. A XVIII. század a város belső alkalmi megfogalmazásának és terjeszkedésének kora. Bezárul, illetve kiépül az egykori váralja-települések gyűrűje dél felől, betelepül a Temetőhegy a „Tizenháromváros”-sal, a Cserhát — amelyet a török korban még részben erdő borított —, a Jeruzsálemhegy és délen a Belső Püspökkert környéke.

A század második felére esik Koller Ignác püspök működése, aki Fellner Jakab tervei szerint felépítteti a Püspöki Palotát. Koller készíteti az első vári vízellátó berendezést. Tumler György és fia Henrik az Úrkúti malomtól ólomcsövön át hidraulikus nyomással juttatták fel a vizet a régi Várkút mellett elhelyezett közkútba. Később Tumler levezteti a vizet a belső piactérre. Ugyancsak ő tervezte, építtette a Vigyázó torony felső részét és sisakját, valamint előtte az ún. Fecskendő-házat, amely a XIX. század java részében városháza céljára szolgált.

A XVIII. század végének püspökei már nem tartanak igényt a főispáni tisztségre és a századforduló után az egyház már hajlandó támogatni a város szabad királyi várossá minősítésének ügyét. Ezt a szintet azonban Veszprém — nagyrészt a nemesség rendi ellenállása miatt — csak 1875-ben érte el.

Közben a reformkori fellendülésben kiemelkedő jelentőségre emelkedett a kereskedelem. 1715-ben még egyetlen kereskedőt nem jegyzett fel az összeírás, akkor, amikor iparosokban bővelkedett a város, és a céhek munkájáról is szép számmal maradtak fenn emlékek. De már egy fél évszázad múltán szűk volt a belső piac és megjelenik a Vásárállásra menő utca és a hozzá csatlakozó Vásárállás, vagyis a mai Kossuth Lajos utca és a Köztársaság tér őse. Itt alakul ki a gabonapiac, melynek közvetítő jelentősége (1840 körül) hét megyére terjedt ki.

5. Az egykori belső piac képe.

5. Ansicht des einstigen inneren Marktplatzes.

5. Vue du marché intérieur d'autrefois.

5. Вид старого внутреннего рынка.

6. A Vár és a város képe a Betekints völgy felől, előtérben a Dózsa György út viaduktos szakaszával.
6. Ansicht von Burg und Stadt vom Betekints-Tal aus; im Vordergrund Teil der Talbrücke am Dózsa György út.

6. Le Château et la ville, vue du côté de la vallée Betekints, au premier plan l'avenue Dózsa György avec le viaduc.
6. Вид на крепость и город со стороны долины Бетекинч, на первом плане часть улицы Дожа с виадуком.

Ezen a téren épült fel — a nemesség megerősödésének ebben a korában — a város két legszebb klasszicista kúriája.

A reformkort a városi közösségi összefogásból létrehozott intézmények kialakítása, a Bach-korszakot viszont a központi irányítást követő, főként oktatási és kommunális intézmények telepítése jellemzi.

A város népességszáma 1715-től 1850-ig 3500 főről kerek 13 000 főre emelkedett, de erről a szintről csak 1890 után indult további fejlődésnek. Ehhez viszont kiépített vízvezetékre és (bár csak részleges fokozatokban épült) csatornahálózatra is szükség volt. A vasútépítés¹⁷ viszonylag késői és előnyösnek nem mondható alakulása nem kedvezett a kapitalista orientálódástól függő iparosodásnak.

Veszprém e korban megőrizte kisvárosi jellegét és vele együtt régi városképének léptékét, egyensúlyát és városépítészeti értékeit. A város súlypontjának fokozatos délre tolódása,¹⁸ az úthálózat továbbfejlesztése, va-

lamint a fejlődés számtalan feltétele mind megannyi problémával sürgették a feladatok előremutató megoldását.

A város külső-belső főútjainak a régi postautakból továbbfejlesztett hálózata különösen legújában — az autóbuszjáratok kiépítésével — bizonyult kedvező eszköznek ahhoz, hogy a város a maga megyényi vonzáskörzetével és távolabbi környezetével is szoros közlekedési kapcsolatba jusson. Ennek előfutárát láthatjuk a városon belül és tranzit viszonylatban a Hosszúvölgy déli szakaszát keresztező forgalmi kapcsolat eddigi kialakításában. Itt a század elején megvalósított Óváry Ferenc utcai áttörés után a viadukt megépítése (6. kép) volt a fejlődés második, de nyilván nem utolsó lépése.

*

Ahhoz mérten, milyen kiváltságos pozíciót foglalt el Veszprém az Árpád-ház korában, felemelkedését fej-

lődésének súlyos pusztulásokkal leszakadó visszavetési sokszor reménytelenné tették. Utoljára 1945-ben érte súlyos pusztulás. De mint a múltban, a város újra felépült és az urbanizálódásban nagy felfutást mutat.¹⁹

Egyetemi városi rangja országos jelentőségű központtá avatta, amelyben kulturális intézményei élenjáró munkával járulnak hozzá a nép felemelkedéséhez. Emellett központi szerepkörű egyéb intézményei és

üzemei is alapvetően határozzák meg ennek a városnak a jelentőségét. A régmúlt és a közelmúlt egymásba kapcsolódása révén Veszprém ma olyan sokoldalú, fejlődő kulturális és gazdasági szervező központ, amelyben sajátos megbecsülést igényel a város történeti alakulása, műemléki-városépítészeti értékeinek együttese és fekvésének a Balaton és Bakony közé eső, egyedülállóan kiváltságos helyzete.

Korompay György

JEGYZETEK

¹ Tabula Imperii Romani, Akadémiai Kiadó, 1968.

² Veszprém város topográfiája (kézirat) Bakonyi Múzeum. A vár múltjáról, kialakulásáról ez ideig egyértelműnek tekinthető, több oldalról alátámasztott feltevés nem állapítható meg. A vélemények különbözők és hipotetikusak. Ezek egyik csoportja a késői avar eredetet vallja (időrendben utoljára Gutheil Jenő). Másik csoportja frank-szláv, illetve frank eredetűnek tekinti: Anonymus és a krónikák nyomán itt egy szláv feudális várra lehet következtetni. Frank-szláv eredetről irt Adam Iván is. A veszprémi Székesegyház c. 1912. évi könyvében. Ezt feltételezi Radnóti Aladár is. Bogyay Tamás azt állítja, hogy a várat és a hozzá tartozó települést biztosan nem először a magyarok építették (Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Südostforschungen, XIX., 1960. 69.). H. Gyürky Katalin a frank-szláv, vagy frank eredet lehetőségét nyitva hagyja, akárcsak a honfoglalás utáni korban gyökerezését (Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém, Acta Arch. Hung. 1963., 355, 370.). Hasonlóképpen nyitott kérdés a kerek Szt. György kápolna eredete. H. Gyürky K. szerint a székesegyházhoz viszonyított tájolásbeli eltérés (mintegy 20°) miatt a rotunda valószínűleg korábbi, mint a székesegyház; de nem lehet biztosan kijelenteni, hogy a honfoglalás előtti, vagy utáni időből származik. Mégis a honfoglalás utáni kor, közelebbről Géza fejedelem kora a valószínűbb. Az alaprajzi típus Morvaországból származik és lehetséges, hogy építői is szlávok voltak (i. m. 369.). Gutheil J. IX. századnak (Gutheil J.—H. Gyürky K.—Erdei F.—Koppány T.: A veszprémi Szent György egyház és konzerválása, Műemlékvédelem, 1960., 138.). Koppány Tibor X. századnak feltételezi. (Erdei F.—Koppány T.: A veszprémi Szt. György kápolna romjainak állagvédelme, OMF. 1964., 4.). Bogyay T. a Szt. Mihály székesegyházat feltételezően azonosíthatónak véli azzal a templommal, amelyet Adalwin salzburgi érsek 865-ben Kocel birtokán Ortahuban szentelt fel (Ortahuról azt közli, hogy ez a germán eredetű szó összetétele szerint folyóvíz menti (Ort) fekvésű hegytetőt, magaslatot (Aha) jelent. Az itten feltárt kerek Szt. György kápolna szerinte eredetileg az egykori Szt. Mihály templom keresztelőkápolnája lehetett, de a Karoling-kori keresztény misszió építészeti beépítésébe ez a rotunda nehezen illik be és jobban emlékeztet a cseh kerek templomokra. Mivel pedig Szent Adalbert és tanítványai Prágából a X. század végén jártak Magyarországon, nem volna véletlen ennek nyomát a veszprémi várhegyen megtalálni (i. m. 58, 69—70.). Ehhez a felfogáshoz csatlakozik újabban Németh Péter oly módon, hogy a keresztelőkápolna építésének feltételezését a X. század utolsó harmadában a régészeti helyzetkép is megerősíti (gyermeksrúti kápolna E-I oldalán a X. század végétől, és az, hogy a Géza fejedelem előtti korból keresztény leletek Veszprém-ben eddig nem kerültek elő).

³ Fraknói Vilmos: Mon. Romanae episcopatus Vesprimiensis, 1896, I. LXXVI).

⁴ A püspökség és az első székesegyház eredetének kérdése összefonódik a Szt. György kápolnáéval. Ha elfogadjuk azt az építéztörténeti felfogást (Gyürky, Entz), hogy a Szt. György kápolna építése azért előzte meg a székesegyházét, mert tájolása attól erősen eltér, akkor a Szt. György kápolna építését sem tetelezhetjük fel mintegy a székesegyházzal egybe tartozó építési periódusban. Arra gondolhatnánk, hogy a Szt. György kápolna néhány évtizeddel előbb épülhetett, legkésőbb 970 után, de Géza fejedelem uralkodásának nem a végén. Tóth Sándor viszont fenntartja annak lehetőségét, hogy a román székesegyház elődje a

románkorhoz viszonyítva lehetett más tájolású is (A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai, Bakonyi Múzeum kőtarának ismertetése I., Veszprém, 1963., 53. jegyzet). Az első székesegyház építését Tóth Sándor — a XI. századi datálás általános korábbi felfogásához viszonyítva, Gutheilrel együtt — valamivel előbbi korban is lehetségesnek tartja. Kiss Ákos (Megjegyzés Tóth Sándor tanulmányához, A Veszprém megyei múzeumok közleményei, 4. köt., 1966., 373.) a 12. század első feléről írja: „inkább volna rómainak tekinthető”... de legalábbis „a honi római teltleves fejezetek előzményein alapul” s így eredete a román kor előtti időben kereshető.

Figyelembe kell venni azt, amit a püspökség alapítóleveléként emlegetett kiváltság-, illetve adománylevelét eredetét illetően újabban György György állít. Ő ugyanis elveti a pannonhalmi kiváltságlevél egy XIII. század elején kelt átiratának betoldásában a veszprémi Szt. Mihály egyházzal, valamint vele kapcsolatban püspökről szóló megállapításból származtatott korábbi érveket. (Ezek e kiváltságlevének 1001-es keltetése előtti korbá helyezik az oklevél eredetét.) György az átiraton szereplő 1009-es évszám elfogadása mellett foglal állást. Másfelől a veszprémi püspökség ún. alapítólevelében már szó van a püspökségről: „civitates nominibus Vesperen, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa” (Fejérfatay L.: Szent István király pécsváradai és pécsi alapítólevele, 1918., 61.). Ebből még arra is gondolni lehet, hogy ekkor már a püspöki székhelyet jelző épület is állt. A püspökségről mint a magyar püspökségek közül az elsőről szól egy 1276. és egy 1277. évi oklevél (Gutheil J.: Magyarság és kereszténység Szent István előtt, Vigilia, 1960., 465.). Ezt az elsőséget mások is vallják (Dercsényi D.—Zoltay L.: Esztergom, Bp., 1956. — Németh Péter: Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez, Székesfehérvár évszázadai, Székesfehérvár, 1967., 117.).

⁵ A város királyné koronázási rangjáról tanúskodik az is, hogy itt őrizték a királyné drágakövekkel ékes aranykoronáját mindaddig, amíg 1217-ben II. Endre király — szűkös anyagi helyzetében — azt keresztet hadjáratára magával nem vitte. (Kollányi Ferenc: A Veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története, Veszprém, 1901., 7, 9, 57, 61, 94., Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban, 1907., 4.).

⁶ G. Acsádi — J. Nemeskéri: Contributions à la reconstruction de la population de Veszprém Xe et XIe siècles. Annales historico-naturales Musei Nationalis Hungarici. Seria nova. VIII. 1957.

⁷ Helyét Gutheil Jenő a mai Deák Ferenc u.—Buhim u. tájékán feltételezi (Mátyás korának veszprémi emlékei, Veszprém megyei füzetek 4. sz. 1940); Németh Péter viszont a Cserhát magaslatnak a mai Kossuth Lajos utcától E-ra eső részére is kiterjeszti ezt a városrészt (i. m. 121., 1. ábra). Helymeghatározás szempontjából itt nyitott kérdést látnunk az ún. Búdóstó helyében, amely mellett állt a ker. Szt. Jánosról nevezett templom — az okleveles adatok szerint legkorábban 1318-ban. Egy 1395. évi oklevél a ker. Szt. János templomot a „valle Bydestow” mellett említi (Mályusz E.: Zsigmondkori oklevéltár (1387—1399), 1931. — Feltehető, hogy a Búdóstó a Búdóskút (a mai Thököly u. eleje) tájékán lehetett. „A település Árpádkor-eleji lakottságára a Cserhát-Kőképző-utcai temető a bizonyíték”. Veszprém város topográfiája (kézirat), Bakonyi Múzeum.

⁸ Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok, Tanulmányok Budapest múltjából XIV. 1961., 21.

⁹ Wenzel G.: Árpád-kori új okmánytár (Pest, 1860, VI. 37) szerint egy 1036-ra datált oklevélben az áll, hogy Gizella királyné egy malmot ado-

mányoz Szt. Mórícznak (a Szt. Mórícrról nevezett bakonybéli apátság-nak), melynek helyét „sub rupe Wesprin” jelöli meg. I. m. I. 34., viszont egy 1086-ra datált oklevélben egy malom helymegjelöléséről azt olvas-suk, hogy „sub muro Bezprem civitatis a rege Andrea datum”; és Sörös Pongrác: A bakonybéli apátság története, 1903 I. 34 szerint egy 1086-ra keltezett oklevélben olvassuk: „sub muro eiusd. eccl. est molendin. s. Mauriti de Bokon ab Andrea rege datum”. Minden jel arra mutat, hogy itt ugyanarról a malomról van szó, amelyet Gizella királyné a bakony-béli apátságnak, majd I. András király Marton kanonoknak, végül Marton kanonok ismét a bakonybéli apátságnak adományozott. Helyét az okmányok 1036-ban „a vár szikláit alatt”, 1086-ban pedig egyrészt „a székesegyház fala alatt”, másrészt „a vár fala alatt” jelölik meg (leg-inkább az úrküti malomra gondolhatunk). Feltehető, hogy ezen a sza-kaszon a vár falerődítései 1036 és 1086 között épültek meg. Meg kell azonban jegyezni, hogy mind a három oklevél megírása az 1240 előtti évekre tehető (Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kri-tikai jegyzéke, 1923., I. 9.), tehát hamis, és legkedvezőbb esetben át-íratként vehető figyelembe.

¹⁰ Árpád- és Anjou-kori levelek, Nemzeti könyvtár, 1960., 153.

¹¹ H. Gyürky K. (i. m. 378) a Gizella kápolna építését 1220—1240 közötti időben tartja valószínűnek és ugyanebből a korból származtatja a nyolc-szögletes alaprajzú Szt. György kápolnát. Tóth Sándor: XIII. századi építőműhely Veszprémben (A Veszprém megyei múzeumok közlemé-

nyei, 6. köt., 1967., 175) szerint a Szt. György kápolna építése 1225—1235 közé helyezhető.

¹² H. Gyürky K. i. m. 379.

¹³ Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században) 1953., 160.

¹⁴ Kumorovitz Bernát: Veszprémi regeszták (1301—1387), 1953., 48.

¹⁵ Huszár Lajos: Pénzverés Veszprémben a XV. században, Veszprém, A Veszprém megyei múzeumok közleményei. II, 1964.

¹⁶ A katonaság magánházainak száma 238, az összes magánházaké 508, ezek közül 61 a Várban.

¹⁷ A Budapest—Szombathely vasútvonal 1872-ben, a Győr—Dombóvár közötti 1896-ban, a Jutas—Alsóörs közötti pedig 1909-ben nyílt meg.

¹⁸ Ezt jelzik a Megyeháza 1884. évi építése, a városháza 1885. évi átköl-töztetése a Kapuváry házba, a színház 1908. és a Múzeum 1924. évi felépítése.

¹⁹ 1950-ben kezd el működését a Nehézvegyipari Egyetem. Épületei ré-szére kedvező helynek bizonyult a Lenin liget és a Nándor telep közötti területésáv. A Nándor telep túlodalan viszont felépült a Nehézvegyipari Kutatóintézet és a Magyar Ásványolaj- és Földgázkísérleti Intézet. A gazdasági fejlődést számos (részben külterületi) ipartelep és megyei-táji kereskedelmi vállalat létesítése jelzi, valamint a Kiss Lajos lakótelep, és itt, valamint a Rákóczi téren és egyebütt nagyszámú központi jelen-tőségű intézmény felépítése.

Die Siedlungsgeschichte der Stadt Veszprém

Die Annahme, daß auf dem Festungsberg der Stadt auch schon vor der Landnahme eine feste Burg gestanden hat, stützt sich nicht bloß auf Überlieferungen von Mund zu Mund. Hierfür sprechen auch reale Möglichkeiten sowie die Tatsache der damals bestandenen feudalen gesellschaftlichen Verhältnisse. Diese lassen nämlich darauf schließen, daß sich hier im IX. Jh. ein bedeutender Stützpunkt der fränkischen Militärmacht befunden haben mag. Der innerhalb der Grundmauern der St.Georg-Kapelle neuerdings freigelegte erste Rundbau stammt aller Wahrscheinlichkeit nach aus der Zeit des ungarischen Stammesfürsten Géza (nach 970), während der Erstbau der Kathedrale auf das Ende des X. Jh. hinweist. Allerdings soll hierbei nicht außer-acht gelassen werden, daß ein vom einstigen Kathedralenbau stammendes Kapitellbruchstück auch die Möglichkeit frühe-erer Herkunft zuläßt. Ungeklärt ist bisher noch die Grün-dungszeit des Bistums. Man geht aber nicht fehl, wenn man diese in die Zeit zwischen dem Entstehen des griechischen Nonnenklosters im Veszprém (wahrscheinlich Ende der Regierungszeit des Fürsten Géza) und dem Privilegienbrief von Pannonhalma (1002) verlegt. Dies schon aus dem Grund, weil das Bistum Veszprém das erste unter den ungarländi-schen Bistümern gewesen sein mag.

Nach dem Willen der ersten Árpádenkönige war die Stadt Veszprém nicht nur Sitz der gleichnamigen Gespanschaft und eines bischöflichen Oberhirten, sondern auch Krönungs- und Residenzstadt aller ungarischen Königinnen. Die Diö-zesenbischofe von Veszprém erhielten von den Königen aus dem Hause der Árpáden den besonderen Ehrentitel, die Königin krönen und ihr Kanzellarius sein zu dürfen.

Der erste Wochenmarkt der Stadt bildete sich in der Ge-markung der bischöflichen Dorfschaft Szent Tamás (nörd-lich vom Benediktberg) heraus. Dies wird auch schriftlich aus der Zeit des Ungarnkönigs Ladislaus des Heiligen beur-kundet. Dieser Wochenmarkt verzog sich sodann nach dem Nordfuß des Festungsberges und bestand dort insolange, bis Ende des XIII. Jh. vor dem südlichen Hauptort der Festung ein neuer, „Beszédkö“ genannter Marktplatz entstand. — Die Verteidigungsanlagen auf dem Festungsberg stehen bereits vor dem Tatarenstrom 1242, doch über das Vorhan-densein von Festungsmauern besitzen wir schon aus dem Ende des XI. Jh. die ersten schriftlichen Überlieferungen.

Die Siedlungen am Fusse des Festungsberges entstanden überwiegend um das XI.—XII. Jh. Diese sind außer der be-reits genannten bischöflichen Dorfschaft Szent Tamás fol-gende: Im Süden, u. zw. Szent Miklósszeg in der Gegend von Kamakut (erste Kirche aus der zweiten Hälfte des XI. Jh.); Szent Margitszeg (Kirche am Standort der heutigen Szent László-Kirche aus dem Anfang des XII. Jh.); Stadtteil Szent Iván teilweise auf dem Cserhát (Friedhof an der Kőkep utca geht auf den Beginn der Árpádenzeit zurück); Stadtteil Szent Katalin mit dem 1240 gegründeten Kloster des Domi-nikaner-Schwesterordens, schließlich im Raum am Ostfuß des Festungsberges der Sárszeg genannte Stadtteil des Dom-kapitels aus dem späten Mittelalter.

Aus der Zeit nach dem verheerenden Aufstand des Oli-garchen Péter Csák (1276) besitzen wir ausführende Auf-zeichnungen über die vom damaligen Domkapitel erhaltene Lehranstalt. Diese blieb bis zur Errichtung der Universitas scientiarum in Pécs die wissenschaftlich bedeutendste Hoch-schule des Landes. Hier wurden nicht nur die „artes libera-les“ gepflegt, auch kanonisches und römisches Recht wurden gelehrt.

König Karl Robert, bedrängt von den unbotmäßigen Feudalherren, suchte sich der Unterstützung durch die un-garischen Kirchenfürsten zu versichern und verlieh Titel und Befugnisse der Gespanschaft von Veszprém zusammen mit dem Marktrecht dem jeweiligen Inhaber der Bischofs-würde. Gleiches geschah auch in den Bistümern Esztergom, Nyitra, Gyulafehérvár und für den Bereich der Burg von Syrmen.

Die Zweiteilung des Festungsbereichs in einen inneren und äußeren Burghof (erste Urkunde vom Jahre 1318) bezweckte die räumliche Abgrenzung der kirchlichen Oberhoheit von jener der Burgwache, ebenso wie die zur Verteidigung des inneren Burgtores anfangs des XVI. Js. im Halbrund erba-uten beiden großen Basteimauern.

Bis zur Zeit der Türkenherrschaft in Ungarn wuchs die Mitglie-derzahl des Domkapitels von Veszprém auf 36 und seine Besitztümer erstreckten sich auf ungefähr 60 Dorf-schaften. Damals war, nach dem Bistum von Eger, jenes von Veszprém das am meisten begüterte im Lande.

Nach der Schicksalsschlacht von Mohács (1526) wurde die Stadt Veszprém durch die Fehde zwischen dem Ungarnkönig

János Zápolya und dem deutschen Kaiser Ferdinand I. derart hart betroffen, daß außer den in Trümmer liegenden Häusern der Domherren kaum 38 Wohnhäuser stehen geblieben waren. Im Jahre 1552 gelangte die Stadt unter die Herrschaft des Ali Pascha von Buda. In den nächsten Jahrzehnten bis 1683 ging die Herrschaft über die Stadt von einer Hand in die andere. Der türkische Halbmond wehte noch fünfmal, ganze 24 Jahre lang über der Burg. Als Grenzfeste erschien das Schicksal der Stadt besiegelt, die Bewohner verarmten und ihre Zahl ging schnell zurück. Die bischöflichen Titulargespane verlegten ihren Sitz nach Sümeg. Wenn nicht in Türkenhand, so sind es die vom Wiener Hofkriegsrat gesandten Burgkapitäne, die Herren über Stadt und Feste waren.

Nach den Aufzeichnungen sind 1696 Stadt und Feste fast zur Hälfte von Soldaten (9 Kompanien) bevölkert, die in 238 Privathäusern einquartiert waren. Insgesamt gab es damals hier 508 Privathäuser, von diesen 61 hinter den Burgmauern. Geht man davon aus, daß heute im vormaligen Festungsrayon 20 Wohnbauten stehen, so kann hieraus gefolgert werden, welchen Maßstabwandel die bauliche Physiognomie der Festung, nach Verschwinden ihrer mittelalterlichen Gassen und Gäßchen, durchgemacht hat. Nach Vertreibung der Türken vollendete der Kriegszug des berühmten österreichischen Generals Heister das Zerstörungswerk (1704). Im Zuge der darauf folgenden friedlicheren Entwicklung entstehen ganz neue Stadtteile (Tizenháromváros, Jeruzsálem-hegy, Cserhát). Gegen Mitte des XVIII. Jahrhunderts schuf Márton Bíró die inneren und äußeren Gartenanlagen der bischöflichen Residenz und er gestaltete auch den heutigen Szentháromság tér sowie den inneren Marktplatz. Auf Grund der vom Architekten Jakab Fellner ausgearbeiteten Pläne läßt Bischof Ignatius Koller die bischöfliche Residenz erbauen. An den Namen dieses Bischofs knüpft sich auch der Bau der vom Baumeister György Tumler und seinem Sohn, Heinrich, entworfenen Wasserleitung, durch die das Wasser der Mühle von Urkut nach dem Burgberg geholt wurde. (Die Leitung wurde dann 1817 bis zum inneren Marktplatz verlängert.) Baumeister Henrik Tumler war es auch, der den neuen oberen Teil des aus dem Mittelalter stammenden Feuerwachturms erbaute und davor das hauptsächlich als Rathaus dienende Gerätehaus.

Gegen Mitte des XVIII. Jh. entstehen die Standplätze des Marktes auf dem heutigen Rákóczi tér, u.zw. zuerst als Getreidemarkt, aus dem um das Jahr 1910 der Hauptmarktplatz der Stadt wurde. In der Zeit zwischen 1715 und 1850 stieg die Bevölkerungszahl der Stadt von 3500 auf rd. 13 000 Seelen. Aber nach 1890 begann eine rapide Aufwärtsentwicklung, begünstigt durch das 1896 ausgebaute Wasserleitungsnetz und den in Gang gekommenen Ausbau des Kanalisierungsnetzes. Der nur langsam und in großen Abständen erfolgte Ausbau der Eisenbahnverbindungen hemmte die Möglichkeit einer rascheren Industrialisierung (1872 Budapest-Szombathely, 1896 Győr-Dombóvár, 1909 Jutas-Alsóörs.) Die neuerdings ausgebauten Autobuslinien von und nach Veszprém verhalfen jedoch der Stadt zu einem starken Verkehrszuwachs. Für dieses Autobus-Verkehrsnetz wurden zum größten Teil die hier aus fünf Richtungen zusammenlaufenden alten Poststraßen benützt. Der heute zur Talbrücke führende Dózsa György út übernahm hierbei die früheren Verkehrsaufgaben von dem Esterházy-út und Jókai-út.

Im Zuge der baulichen Entwicklung der Stadt verlagerte sich das Zentrum allmählich nach dem Süden: Komitats-haus 1884, Verlegung des Rathauses in das Kapuváry-Haus 1885, Stadttheater 1908, Museum 1924, usw. Dieser südwärts orientierten Entwicklung folgten nach der Befreiung des Landes (1945) auch – zu beiden Seiten der Nándor-Wohnsiedlung – die Anlagen der Universität für chemische Wissenschaften sowie der beiden Forschungsinstitute für die chemische Industrie und etwas südlicher der Ausbau der Kiss Lajos-Wohnsiedlung. Kennzeichnend für die wirtschaftliche Entwicklung sind eine Reihe von (teilweise am Stadtrand entstandenen) Industriebauten und mehrere neue Kaufhäuser von regionaler Bedeutung. Hinzukommen noch die auf dem Rákóczi-tér neugebauten Institutionen. Die Stadt Veszprém repräsentiert heute ein so gehobenes, vielseitig kulturelles und wirtschaftliches Zentrum, in dem sich eine reich bewegte geschichtliche Vergangenheit, der bedeutende Schatz an Kunstdenkmälern und städtebaulichen Besonderheiten sowie eine einzigartig schöne geographische Lage zwischen Balaton und Bakony-Gebirge zu einer harmonisch-stimmungsvollen Einheit verbinden.

György Korompay

L'histoire du peuplement de la ville de Veszprém

L'hypothèse de l'existence d'une place forte à l'époque antérieure à l'arrivée des Magyars en Hongrie est basée non seulement sur les récits de nos chroniqueurs, mais aussi le recoupement des possibilités réelles et des conditions sociales du féodalisme rend vraisemblable qu'au IXe siècle Veszprém fut un centre militaire important des Francs. La barbacane récemment découverte dans les fondements de la chapelle St. Georges date selon toute probabilité de l'époque du duc Géza (après 970), tandis que le premier bâtiment de la cathédrale est de la fin du Xe siècle quoiqu'un fragment de chapiteau de la cathédrale permette la supposition d'une date antérieure. Même l'année de la constitution de l'évêché n'est pas définitivement fixée, néanmoins il est probablement juste de la placer entre les dates de la fondation du cloître des religieuses grecques de la vallée de Veszprém (dernières années de l'époque du duc Géza) et de la charte de privilège de l'abbaye de Pannonhalma (1002), surtout puisque l'évêché de Veszprém peut être considérée comme une des premières en Hongrie.

Chef-lieu du comitat et résidence épiscopale, la ville de Veszprém fut désignée par nos premiers rois comme ville du sacre et résidence de la reine, et son évêque fut honoré du titre du sacreur et du chancelier de la reine.

La première place du marché se forma au village épiscopal nommé Szent Tamás (au Nord du Benedekhegy): le premier diplôme qui en parle est du temps du roi Szt. László. On peut supposer que plus tard les foires s'y tenaient tandis que les marchés hebdomadaires avaient lieu au pied du château (côté nord) jusqu'à ce que ne paraisse — à la fin du XIIIe siècle — la place du marché nommée Beszedkő, sur l'esplanade de la grande porte méridionale de la forteresse. Avant 1242 (Invasion des Mongols), le château est déjà un poste défendable, mais les sources écrites parlent de murailles seulement depuis la fin du XIe siècle.

La majorité des agglomérations qui entouraient le château se formèrent aux XIe et XIIe siècles, outre le Szt. Tamás déjà mentionné, tels au Sud — aux environs de Kamakut — Szt. Miklósszeg (sa première église fut de la 2^e

moitié du XIe siècle), le quartier Szt. István sur une partie du Cserhát (son cimetière de Kőkép utca le date du début de l'époque des rois arpadiens), puis le quartier Szt. Katalin, avec son cloître de pécheresses, fondé en 1240, et le quartier chapitral, du Moyen Age tardif, nommé Sárszeg, au pied du côté est du château. Péter Csák occupa et dévasta la ville en 1276: à cet événement nous devons des données détaillées sur l'école chapitrale — la plus importante du pays jusqu'à la fondation de l'Université de Pécs — où, outre les „artes liberales“, on apprit aussi les droits canonique et romain.

Sollicitant l'aide des prélats contre les abus des oligarques, le roi Charles Ier Robert conféra en 1313 à l'évêque de Veszprém les fonctions et la juridiction du *comes*, de même que les taux de marché. Esztergom, Nyitra, Gyulafehérvár et le château-fort de Szerém connurent ce même sort. La séparation de la citadelle de Veszprém en parties extérieure et intérieure (mentionnée dans un diplôme de 1318) visa à établir le partage territorial entre l'autorité ecclésiastique et le guet, tout comme les deux grandes barbacanes élevées au début du XVIe siècle pour la protection de la porte intérieure.

A l'époque précédant la domination turque, le nombre des membres du chapitre était de 36, et il était seigneur d'à peu près 60 villages. A côté de l'évêché d'Eger, c'est l'évêché de Veszprém qui était le plus riche du pays.

Après la catastrophe de Mohács (1526) la discorde entre les rois János et Ferdinand frappe d'un si rude coup la ville qu'à peine 38 maisons y restent outre les habitations en ruine des chanoines. En 1552 Ali, pacha de Buda occupe la ville. Dès cette date, jusqu'en 1683, elle tomba à cinq reprises aux mains des Turcs (qui y dominèrent en somme à peu près 24 ans durant). Devenue place forte des confins, la ville périclita, sa population s'appauvrit, diminua. Son évêque-*comes* transféra sa résidence à Sümeg, le château et la ville sont administrés par des capitaines, étrangers pour la plupart, nommés par le Conseil de guerre de Vienne.

En 1696 des soldats (9 compagnies) — logés dans des maisons privées — font presque la moitié des habitants. Le nombre total des maisons était de 506, dont 61 dans le château. Si nous comparons ce nombre aux 20 maisons d'habitations du château actuel, nous saisissons en quelle mesure sa constitution architecturale a changé après la disparition de ses ruelles médiévales.

Après l'expulsion des Turcs, la ville dut souffrir encore, en 1704, les ravages du général Heisler. Puis, au cours des décennies paisibles, de nouveaux quartiers se bâtissent (Tizenháromváros, Jeruzsálemhegy, une partie de Cserhát). La fondation des jardins intérieur et extérieur de l'Evêché,

de même que le développement de la place de la Trinité et de la place du marché au milieu du siècle, s'attachent au nom de l'évêque Márton Biró. Après lui, c'est l'évêque Ignác Koller qui fait construire — selon les plans de Jakab Fellner — le palais épiscopal et c'est également Koller qui charge le maître György Tumler et son fils, Henrik de conduire l'eau du moulin d'Urkut dans le château (le réseau d'eau sera étendu en 1817 jusqu'à la place du marché). C'est Henrik Tumler qui reconstruit la partie supérieure de la tour Vigyázó, ancienne barbacane, datant du Moyen Age, et surtout la Fecs-kendőház, qui servira de l'Hôtel de Ville (1817).

C'est déjà au milieu du XVIIIe siècle que se forma — au Sud de la rue Kossuth Lajos actuelle — la place nommée Vásárallás, d'abord servant de marché du blé. Vers 1930 la municipalité y transféra le marché hebdomadaire.

Le nombre de la population de Veszprém — entre 1715 et 1850 — a augmenté de 3 500 à 13 000 tout rond, mais c'est seulement après 1890 qu'un accroissement rapide est à remarquer: la conduite d'eau et la canalisation (cette dernière construite par degrés) y étaient nécessaires. Les constructions des chemins de fer (ligne de Jutas: 1872, de Győr—Dombóvár: 1896, de Jutas—Alsóörs: 1909) ne favorisaient pas l'industrialisation, mais le réseau récemment développé du service de cars a contribué considérablement à ce que la ville puisse répondre aux devoirs que lui impose la sphère d'activité due à sa position centrale. Ce réseau utilise en grande partie les anciennes routes de poste qui venant de cinq directions, se croisent ici. Notons qu'en 1936 l'avenue Dózsa György — qui mène au viaduc — a pris le rôle des rues Eszterházy et Jókai.

Au cours du développement de la ville on peut remarquer le déplacement de son centre vers le Sud (Hôtel du Département, 1884; le transfert de l'Hôtel de Ville dans la maison Kapuváry, 1885; le théâtre, 1908; le musée, 1924; etc). Après la libération, c'est l'installation de l'Université d'Industrie Chimique lourde et des deux Instituts de recherches chimiques aux deux côtés de la Nádor-telep, puis — encore au Sud — la construction de la cité Kiss Lajos. Le développement économique s'affirme par l'établissement de plusieurs usines (en partie aux écarts) et entreprises commerciales départementales-régionales, de même que par les instituts érigés sur l'ancien marché de blé. Veszprém constitue aujourd'hui un centre universel de la civilisation et de l'économie nationales, où la formation historique de la ville, l'ensemble de ses monuments, de ses travaux d'urbanisme, ainsi que son site exceptionnel entre le Balaton et le Bakony méritent à juste titre notre estime particulier.

György Korompay

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ВЕСПРЕМА

Предположение о существовании крепости еще до «обретения родины» опирается не только на устные источники. Если взвесить реальные возможности и феодальные общественные отношения, то наличие на этом месте в XI веке франкского военного центра можно считать очевидным. Под основанием стены часовни св. Георгия было обнаружено более раннее круглое строение, которое можно предположительно отнести к периоду князя Гезы (после 970-го года); более раннее строение, обнаруженное под собором, соответственно датируется концом X столетия, хотя и здесь один из остатков колонны, по-видимому, еще более древнего происхождения. Время образования епископата тоже является открытым вопросом, хотя можно считать обоснованным, что его предположительно относят к периоду между основанием

веспремвльядского греческого женского монастыря (в последние годы княжества Гезы) и паннонхалмской льготной грамотой (1002), не выпуская из виду, что он был одним из первых венгерских епископатов.

Веспрем был центром губернаторства и епископата, кроме того, при первых венгерских королях его объявили местом коронации королевы и престольным городом, епископ же был облечен должностью коронатора и канцлера королевы.

В епископской деревне, получившей свое название в честь св. Тамаша, расположенной к северу от горы Бендехедь, был впервые организован городской базар; первый письменный документ об этом, дошедший до нас, восходит ко времени Ласло Сента. Предполагается, что в дальнейшем он стал общегосударственной ярмар-

кой, а базар, собиравшийся раз в неделю, перешел к северному подножью крепости. Там он и находился до той самой поры, пока в конце XIII века у южных ворот крепости не была построена рыночная площадь, которую называли Беседкё. В 1242-м году (татарское нашествие) крепость была уже сооружением, способным выдержать осаду, хотя первые письменные источники, указывающие на наличие крепостных стен, относятся к концу XI столетия.

Поселения, окружающие крепость, в большинстве своем возникли в XI—XII веках. Кроме уже упомянутого поселка Сент Тамаша, известны селение Сент Миклошсег в окрестностях Камакута (первая церковь построена во второй половине XI века). Сент Маргитсег (его церковь была на месте теперешней церкви св. Ласло и относится к началу XII столетия), поселок Сент Иван на месте части теперешнего Черхата (кладбище вдоль улицы Кёкеп свидетельствует о первых годах периода Арпадов), поселок Сент Каталин с основанным в 1240-м году доминиканским женским монастырем, Шарсег, примыкающий к восточной стене крепости, который в последующие годы средневековья был частью города, занимаемой капитулом.

Несмотря на опустошения, произведенные в 1276-м году Петером Чаком, сохранились подробные данные о школе капитула, которая до основания университета в Пече была главной высшей школой страны, где кроме наук, относящихся к кругу так называемых «свободных искусств», изучались канон и римское право.

В 1313-м году король Карой Роберт, искавший защиты от перегибов олигархии у главного лица церкви, пожаловал местному епископу сан веспремского губернатора с его правами, в том числе на рыночные пошлины. То же самое произошло и с крепостями Эстергом, Нитра, Дьюлафехервар и Серем. Разделение крепости на внутреннюю и внешнюю (первый документ датируется 1318-м годом) имело целью отделить территорию, занимаемую церковной знатью, от гарнизона. Этому же служили и две построенные в начале XVI века большие полукруглые башни.

До турецкого нашествия число членов веспремского капитула возросло до 36-ти, и имели они в своем владении 60 деревень с поместьями. В то время веспремский епископат наряду с эгерским был самым богатым в стране.

После поражения под Мохачем (1526) распря между королями Яношем и Фердинандом очень тяжело отразилась на городе, от которого едва ли осталось 38 домов да руины жилищ каноников. В 1552-м году город захватил Али — будайский паша. Начиная с этих пор и до 1683-го года город пять раз находился в турецких руках. (В общей сложности 24 года). В период борьбы против турок, когда был построен пояс пограничных крепостей, город опустошается, население нищает и уменьшается. Епископ-губернатор переносит свою резиденцию в Шумег, судьбой же крепости и города распоряжаются в основном чужеземные начальники, посылаемые сюда венским Военным советом.

В 1696-м году половина населения — войско (9 сотен), расквартированное в 238-ми частных домах. Количество всех домов было 506, из них 61 дом находился на территории крепости. В настоящее время в ее черте ровно

20 жилых дома, и если мы сравним эти две цифры, то увидим, как с исчезновением средневековых переулков поступательно изменилась архитектурная структура крепости.

После изгнания турок город пережил еще опустошение, произведенное Хейстером в 1704-м году. В течение последующих мирных десятилетий вырастают новые районы города (Тизенхаромварош, Йеружалемхедь, частью Черхат). С именем епископа Мартона Биро связаны закладка в середине века Внутреннего и Внешнего епископского парка (Пюшпёкерт), строительство площади Сентхаромшаг (св. Троицы) и внутренней рыночной площади. После него епископ Игнац Коллер строит по проекту Якоба Феллнера епископский дворец и проводит в крепость воду от Урукстой мельницы при помощи гидросооружения, воздвигнутого Дьердьем Тумлером и его сыном — мастером Хенриком (в 1817-м году водопровод продлен до базарной площади). Хенрик Тумлер выстроил на средневековой наблюдательной башне (Видязо) новую верхнюю часть, а перед ней дом ратуши (Фечкендёхаз, 1817).

Уже в середине XVIII века к югу от теперешней улицы Лайоша Кошута был построен рынок Вашаралаш, который вначале функционировал как зерновой. Около 1930-го года город переводит сюда еженедельный базар, который раньше собирался на внутренней рыночной площади.

Население Веспрема с 1715-го по 1850-й год возросло с 3500 до 13 тысяч человек. На этом уровне оно оставалось до 1890-го года, после чего начался бурный рост, требовавший устроенной системы водопровода и канализационной сети, которая и строилась постепенно, по частям. Строительство железной дороги (юташская линия в 1872-м году, дьер-домбоварская в 1896-м году и юташ-алшоёршская линия в 1909-м году) не способствовало индустриализации, но сохранить роль центра городу помогла развитая сеть автобусных сообщений. Способствовало этому частью использование пяти старых почтовых дорог, сходящихся к центру, а также и то, что движение приняла на себя улица Дожа, ведущая на виадук, вместо старых улиц Эстерхазы и Йокаи.

В процессе развития города наблюдается концентрация в его южной части (строительство в 1884-м году комитатской ратуши, перевод городской ратуши в 1885-м году в дом Капувари, строительство театра в 1908-м году, музея — в 1924-м году и т. д.). После освобождения процесс этот продолжается основанием с обеих сторон поселка Нандор Химико-технологического института и двух научно-исследовательских химических институтов, а также строительством к югу от них нового жилого квартала им. Лайоша Кишша. Об экономическом развитии города свидетельствует строительство многих промышленных (частью загородных) объектов, образование краевого торгового предприятия и многих учреждений на месте бывшего зернового рынка.

Веспрем сейчас является значительным и многосторонним культурным и экономическим центром, чему он обязан богатому историческому прошлому, интересному и ценному с точки зрения истории искусства архитектурному ансамблю и своеобразному, единственному в своем роде расположению между озером Балатон и гористым Баконом.

Дьердь Коромпай

